

Akmyrat Gürgenli  
Taryh ylymlaryň kandidaty  
[goliarne@yahoo.com](mailto:goliarne@yahoo.com)

## Dürli taryhy döwürdäki ýazuw hatymyz; Ýa-da ýazuw hatymyzyň üýtgäp durmagy biziň edebi-medeni ösüşimize nähili täsir ýetirýär?

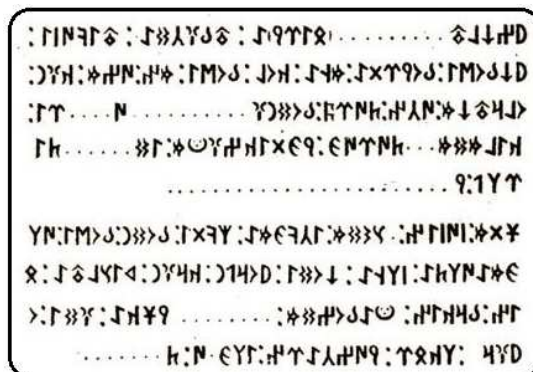
Asyrlaryň dowamynda ynsanlar ýazuw hatyň üsti bilen öz düşüňjelerini beýan etmäge we ony geljekki nesillere ýadigär galdyrmaga synanşyp gelipdir.

Arheologiki gazuwlardan bellei boluşy ýaly dag gowuklarynda ýaşan ata-babalarymyz dürli şekiller we çyzgylar bilen ilkinji ýazuw haty esaslandyrypdyrlar. Ilkinjiler bolup, gelip-çykyşy türklerdenidigi aýdylýan sumerler “çüý” hatyny döredipdirler. Bu bolsa jemgyýetiň swilizlenmeginde uly ädim hasaplanylýdyr. Sumerler “tigiri”-de oýlanyp tapyp, atlary araba dakmak bilen transportyň ösmeginde hem rewelýutsiýa edipdirler.



Sumerleriň döreden “çüý” haty

Göktürk hakanlaryna degişli “Orhon-ýeniseýi” sebitinde tapylan daş ýazgylarda ilkinji gezek türkleriň atlary agzalýar.

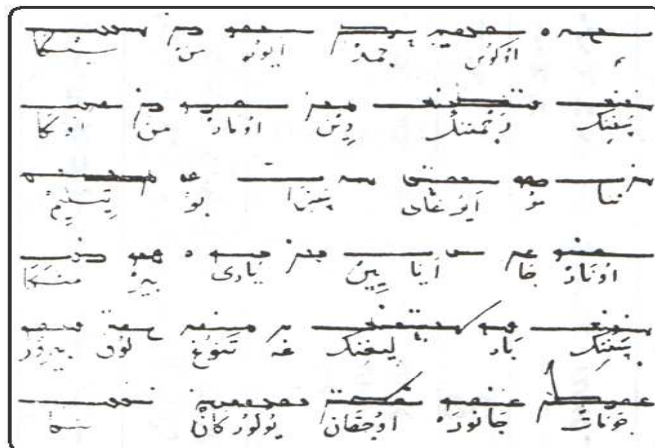


Orhon daş ýazgylardaky ilkinji türk ýazuw bellikleri

Bu Göktürkleriň dili we ýazuw haty bolupdyr, diýmek TÜRK ady emperyanyň resmi ady bolýar we bu halk dogrusynda daş ýazgylarda agzalýar. Bu täsin daş ýazgylaryň tapylşynyň we onuň rus we Danmarkli alymlar tarapyndan okalsynyň öz ýörite taryhy bar.

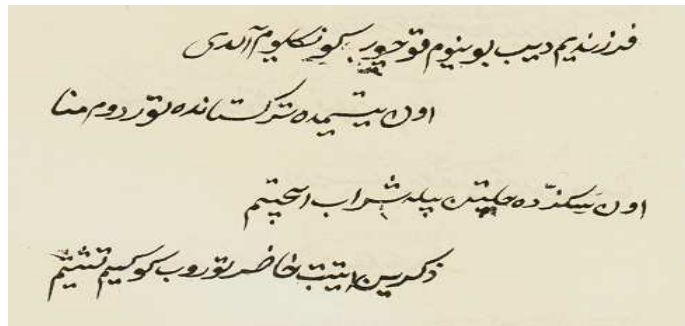
Araplaryň Orta Aziýa çozup gelmegi we bu ýerlerde musulman döwletleriniň emele gelmegi, özi bilen birgiden syýasy, sosýal hem medeni babatlarda özgerişlere alyp geldi. Olardan iň möhümi ýazuw hatymyzyň arapça geçmegi boldy.

Şu ýerde bir zady belläsimiz geldi. Häzir gürjileriň we ermenleriň baryp yslamdan birnäçe asyl öň döreden elip-biýileri henize çenli dowam edip gelýär, ony ne yslamyň çozuşlary, ne soňraky syýasy ýagdaýlar, ne-de Staliniň ganly repressiýasy ýok edip bilipdir. Muňa näme sebe boldy? Näme üçin biziň ata-babalarymyz her bir täze gelen medeniýeti derhal kabul edip, geçmişlerini, milli miraslaryny unudyberýärler. Bu ösüşiň alamatymy ýogsa yza tesişligiň? Onuň sebäplerini öwrenmeli.



Uygur elip-biysi (Top gapy muzeýiniň materialy)

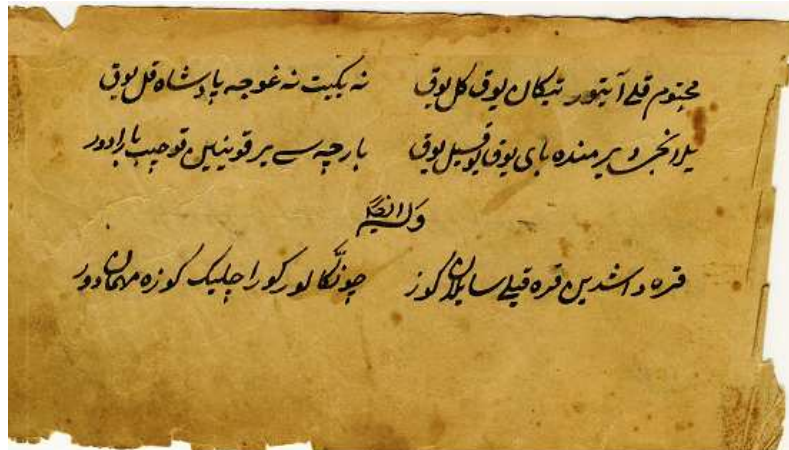
Heniz arap hatyna doly geçilmänkä, Uygur türkleri özlerine mahsus bolan bir hil elip-biýi saklamagy başarypdylar. Bu ýazuw hat barasynda Kaşgarly Mahmyt özüniň meşhur „Diwan-e Lugat Türk“ sözlüğünde durup geçipdir hem olaryň arap hatyndaky düşündirişini-de getiripdir. Şol Uygur elip-biýsinde ýazylan bir tekst bolsa Istanbulyň Top gapy muzeýinde saklanýar.



Hoja Ahmat Ýesewiniň " Diwan-e hekmetinden"

"Perzendim diýip boýnum goçup, köňlüm aldy,  
On ýedimde Türküstanda turdum men-ä.  
On sekizde çilten bile şerap içtim,  
Zikrin aýdyp, häzir turup göwsüm deşdim."

12-nji, 13-nji asyrlardan soňra türkleriň ýazuw haty doly araplaşýar. Ähli edebi-medeni eserler bu elip-biýde ýazylýar. Bu ýagday birnäçe asyrlap dowam edýär. Diňe 18-nji asryň ahylarynda milli şahyrmyz Magtymgulydan galan goşgulary ýygnap, ýazuwa geçiren mürzeler şahyryň sözlerini türkmençe aýdylşy ýaly geçirmäge synansypdylar. Ondan soňra bu akym dowam edip, ondan soňraky şahyrlaryň eserleriniň ýzylşynda-da öz beýanyny tapypdyr.



Magtymgulynyň golýamalaryndan bir görnüş.

Zakaspi obelsti döränden soňra ýazuw hatymyzy reformalaşdyrmak hakynda käbir aladalar-da edildi. Mysal üçin 1914-nji ýylda Aşgabatda arap-pars hatynda Aşgabatda neşir edilen “Ruzname-ýe mawera Hazar” diýen gazetde türkmenleriň ilkinji intelligentsiýa wekillerinden bolan, mugallym Muhammetguly Atabaýew makalalar ýazyp başlaýar. Aşakda görkezzen şol makalalardan birsinde şeýle setirler bar:

**باطر ترکمان لار**

باقمانه كيدن زمان كوردم ايله خيال ايتدېم كه بير جيران و يا مارال سوريسي در آتلار نوخته ميز ميدانده دورادر هم كچه و هم كوندوز جكيستارين اوزارين اودونك قير- اقلده دبزارين بو كوب اونورمش كوردم تركمان جكيستاري تاماتي كوب ايتيمدي اوز چوره كن بخشي	خلفه شكر تركمان لار لوروشده كوب آبري آكسورلار باطر آتلاري همه دونياغه معلوم بولوبدور لورسيان غزلت لارنده تركمان جيكيت لاري كوب بتر او كوبدورلار و اولارينك بتر بخشي. ديب خورلار غزيت يازيچي- سي قوپچين بسكي آدلي بر كيشي شو ناري ايزندن زاقايسكي اوبلاسدان) لوروشه كيدن تركمان
--	--

„Khudaga şükr türkmanlar urşda köp abri alybdurlar...“

Türkmenisatan SSR-i berkarar bolandan soňra görnükli dilçi alymlar Kümşaly Böriýew, Muhammet Geldiýew dagy arap-pars esasly türkmen ýazuw hatynyny reformalaşdyrmak ugrunda alada edýärler. Şol esasda sözleriň edil aýdylyş ýaly ýazylmagy gazanylýar. Oňa “jezidçe/jedidçe” diýilip at berlipdir. Şol elip-biýi esasynda 1926-njy ýylda “Magtymgulynyň” goşgular ýygyndysy çap edilýär.

شو نۇسغالار تۈركمەنىستاندا ايڭ دوليراق  
 ديب تانالسا دا بولاردان سەلجەرب دوزيلەن  
 ماختوم قۇلى دولى در ديمە كدەن وە قوشغىلا.  
 ريك باريسى ماختوم قۇلىنىڭ اوزىنىڭكى ديمە.  
 كدەن چە كينيارس.  
 بۇ چيقارشدا قىستاغ آراسى بيلە ياغشى  
 سەلجەربش ياسالماغنى اوقىچىلارا دويدريارس.  
 وە اولاردان كىتابىك املا وە ديليندە پوختا  
 بير يول توتايلىمە دىگمىزە گەچريم سورايارس.  
 كىتابىك املاسى بولسا آسلىقى نۇسغادان  
 اويتگەش، حازركى يوربان املا ياقىنلاشدرلان.  
 چونكى بۇ چيقارشدا «آقادهميك» تايىندان  
 كەمچىلىك گوريلسەدە ايلى اوقاماغا مەۋەسلە.  
 ندرمەك اۇچن شول املانى يورەتمەلى بولاندرس.  
 بەككى امير بەردى.

1926-njy ýylda „jezitçe“ hat bilen çap edilen Magtumulynyň sözbaşysyndan

„Şu nusgalar Türkmenistanda iň dolurak diýip tanalsa-da bulardan seljerip  
 düzülen Mahtumkuly doludyr diýmekden we goşgularyň barysy Mahtumkulyň  
 özüniňki diýmekden çekinýärs.“

1928-nji ýylda Bakuda geçiren Türkologlaryň maslahatynda Türki jemhuriýetlerinde  
 latyn hatyna geçmek barasynda karar kabul edilýär. Türkmenistan O.Azsiýada ilkinji  
 bolup bu haty kabul edýär. Täze elip-biýiň düzülmeginde K.Böriýew, M. Geldiýew, Oraz  
 Täçnazarow... dagy aktiw gatnaşýarlar. Ýöne kabul edilen täze elip-biýiň düzüminde  
 birnäçe rus ses bellegi-de ornaşdyrylypdyr. Munuň hem özüne ýeter sebäbi bolupdyr.  
 Mälim boluşy şol döwürde heniz rus medeniýetine ýykgyň edýän türkmen intellegentsiýa  
 wekilleri-de bolupdyr. Täze elip-biýde uzyn çekimli sesler goşalandyrylyp ýazylypdyr.  
 Mysal üçin: „Gaazan“, „Taagan“, „Bööri“...

Aa	Bb	Ww	Gg	q (süýkeş g)
Dd	Ee	Zz = ž	Çç = Jj	Zz
Ii	Jj= Ýý	Kk	Ll	Mm
Nn	Ŋŋ	Oo	Өө = Öö	Pp
Qq = ýogyn k	Rr Ss	Tt	Uu	Yy = Üü
Ff	Hh	Jj = Çç	Şş	Ьь = y    Өө = ä

1928-nji ýylda kabul edilen ilkinji Latyn elip-biýisi

Staliniň ganly repressiýasynyň has möwç alan döwründe, Turkmen intellegentsiýa  
 wekilleriniň birtopary „barsa gelmez“ ýoluna ugradylandan soňra, 1939-njy ýylda Popk  
 we Çubin ýaly gelmişekleriň ýurda hojaýyn bolýarlar. Şol döwürde „proletar dili“,  
 „internasýonal haty“ diýip, rus dili we hatynyň kabul edilmegi Uganda agitatsiýa we  
 propaganda işleri alnyp barylýar. Şeýlelik bilen 1940-njy ýylyň maý aýynda  
 Türkmenistanda ýene bir gezek ýazuw haty üýtgedilip, kril hatyna geçilýär.

**A. S. QARAHANOV.**

**Nazarija mejdanında BOL-  
şeviklik berkligi bilen gø-  
reşeliň.**

(Qarahanovıñ bu maqalasy orsca jazan ma-  
qalasından terçime edildi.)

Türkmenkult öziniň vazýpalarına göre  
ытмь вэрилаç merkezл ve tyrkmenistanda  
sotsializm qurlyşyşyň amaly işlerini  
nazarijata qoşyşь volmaly dy’

bu işleri ol in doçrь jol diñip tazyan  
dealektika materializmyň joly vıtan Mar-  
ks Lenincilik ытмь esaslarında gecirmedi  
ve nazary meseleleri işläninde tyrkmenis-  
tanь partija, şura ve çetаqatçыыçь qur-  
gatalaryň amaly işlerine berk baqlaş-  
dyrьp işlemek çärelerini gөрmedi di.

VIII. Эллипий тертиби ве харпларың атлары

Харплар	Харпларың атлары	Харплар	Харпларың атлары
А	а	П	пе
Б	бе	Р	эр
В	ве	С	эс
Г	ге	Т	те
Д	де	У	у
Е	е	Ү	ү
Ё	ё	Ф	эф
Ж	же	Х	ха
Ж	же	Ц	це
З	зе	Ч	че
И	и	Ш	ша
Й	йы	Щ	ща
К	ка	Ъ	вйрма белгиси
Л	эл	Ы	ы
М	эм	Ь	юмийақлык белгиси
Н	эн	Э	э
Ң	эң	Ә	ә
О	о	Ю	ю
Ө	ө	Я	я

**Solda: 1928-nji ýylda kabul edilen latyn hatynda ýazylan bir tekst  
Sagda: 1940-nji ýylda kabul edşlen rus/kiril elip-biýsi.**

Türkmenistanda rus/kiril hatynyň kabul edilmegi netijesinde adamlaryň aňsatlyk bilen latyn hatynda sowatly bolmak prosesine böwet döredýär. Ozal latynça geçmek bilen şol döwrüň ýaşlary arap-pars hatynda ýazylan geçmiş/klassili şahyrlaryň eserlerini okamakdan mahrum bolan bolsalar, kiril hatyna geçmek bilen gadymdan ara hasam köp açyldy. Üstesine Türkmenistanda kiril hatynda çap bolýan eserleri, Eýranda we Owganystanda ýaşayan türkmenler-de okap bilmeýärdiler. Bularyň hememsi halky öz milli myrasyndan daşlaşdyrmakdan başga zat däldi we ol şol maksada-da gulluk etdi.

Sowet soýuzynyň hataryndaky pre-Baltik, Ermenistan we Gürjüstan ýaly respublikalar öz ýazuw hatlaryny saklap bildiler, olaryň elip-biýileri üýtgedilmedi, emma türki halky respublikalaryň haty kirilçä geçirildi.

Türkmenistan garaşsyzlygyny jar edenden soňra, 1992-nji ýyldan başlap ýene-de latyn esasly ýazuw hatyň düzülmeği ugrunda gyzgyn jedeller, diskutsiýalar alnyp baryldy. Başda „ž“ sesiniň ýerine Britaniýanyň milli pul birliginiň simwoly „£“-ni, „ý“ sesi üçin Ýaponiýanyň pulunyň simwoly „¥“, we „ş“ üçin bolsa Amerikan dollarynyň belligi „\$“-ni girizdiler, görseler gaty masgracylyk, biraz üýtgetdiler we „ş“-ni şu görnüşde kabul etdiler, ýöne „ж ǰ“ sesi üçin käbir slawiýan elip-biýlerinde bolan „ž“-ni aldylar, „E Ǝ“ sesi üçin bolsa kimdir birisiniň toslap tapan „ý“ belligini aldylar. Şeýdip ýene bir gezek halkyň aňyny bulaşdyrdylar. Ýogsam „ž“ üçin „J“-ni, „ж“ üçin „c“-ni, „ý“ üçin „y“-ni (ol latyn sözlerinde yard, yes, yellow sözlerinde „ý“-ni aňladýar) „alan bolsalar, internet-de we e-mail ýazmakda dörän häzirki kynçylyklaryň birnäçesi çözülerdi. Diňe „ä“ bilen „ñ“ galýar.

Aa Bb Çç Dd Ee Ää Ff Gg Hh Ii  
Jj Žž Kk Ll Mm Nn Ňň Oo Öö Pp  
Rr Ss Şş Tt Uu Üü Ww Yy Ýý

**Latyn esasly 1999-njy ýylda Türkmenistanda  
kabul edilen elipbiýi**

**Sözümizi jemläp aýtsak.**

**Dürli taryhy şertlere görä Türki halkalaryň şol sandan biziň halkymyzyň ýazuw haty üýtgäp durupdyr. Elbetde özgerýän şertlere görä bu tebigi waka hasaplanyp bilner, ýöne her bir syýasy we ideologiki täsir esasynda ýazuw hatyňy üýtgedip dursaň, biziň pikrimizçe ol edebi-medeni ösüşe badak atyp biler. Şonuň üçin döwlet derejesinde kabul edilýän her bir çäräniň ýalňyslyga ýol berilmezligi üçin “ýedi ölçäp bir kesmeli”. Sebäbi her gezek ýazuw haty çalşylandan ummasyz pul sarp edilip çap edilen resmi dokumentleri täzelemek üçin ýene-de birgiden maddy serişde sarp etmeli.**

\*\*\*\*\*